

♦ на сучасному етапі виникає необхідність оперативного аналізу проектів реальних інвестицій, насамперед щодо оцінки та коригування результатів, отриманих від реалізації проектів, а також у напрямі розвитку методики розрахунку та контролю критичних параметрів відносно ефективності проектів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про підприємництво: Закон України від 26 лют. 1991 р.
2. Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні: Закон України від 16 лип. 1999 р.
3. Про режим іноземного інвестування: Закон України від 19 берез. 1996 р.
4. *Гойко А. Ф.* Организация рынка финансового капитала и инвестиций в Украине. — К.: Будівельник, 1995. — 208 с.

and similar papers at core.ac.uk

provided by Institutional Repository of Vadym Hetman Ky

МАУП, 1998. — 68 с.

Л. О. ПРИМОСТКА, канд. екон. наук

ЛІКВІДНІСТЬ КОМЕРЦІЙНОГО БАНКУ: ОПЕРАТИВНИЙ АНАЛІЗ ТА МЕТОДИ УПРАВЛІННЯ

У всі часи існування банківської справи проблема підтримки ліквідності кредитних установ була однією з найактуальніших. Розвиток сучасних ринків та пропонованих ними фінансових інструментів значно розширює можливості банків щодо управління ліквідністю, одночасно ускладнюючи процес вибору оптимального рішення. Але навіть застосування найдосконаліших технологій не може зняти саму проблему і необхідність підтримання адекватного рівня ліквідності як запоруки нормального функціонування будь-якої банківської установи залишається аксіомою, невідкладною часу.

В економічній літературі проблема ліквідності комерційних банків досліджується досить часто. Вивчення різних трактувань цієї економічної категорії свідчить, що в цілому погляди авторів не містять суттєвих суперечностей. У фінансовому словнику подається таке визначення: «Ліквідність банку — здатність банку забезпечити своєчасне виконання своїх зобов'язань» [5, с.261]. У підручнику з банківської справи за редакцією О. І. Лаврушина

підкреслюється, що «банк вважається ліквідним, якщо суми його грошових коштів, які банк має можливість швидко реалізувати з інших джерел, дають змогу своєчасно виконувати зобов'язання за пасивом» [3, с.61].

В інших трактуваннях увага акцентується на виконанні зобов'язань саме в грошовій формі. Так, Г. С. Панова пише: «Ліквідність для комерційного банку виступає як здатність банку забезпечити своєчасне виконання в грошовій формі своїх зобов'язань за пасивом» [9, с.34]. По суті, аналогічних поглядів притримуються й інші вчені. Зокрема, у підручнику за редакцією професора А. М. Мороза ліквідність визначається як «здатність банку забезпечити своєчасне виконання своїх грошових зобов'язань» [2, с.373]. Схоже за змістом трактування ліквідності подають Т. Т. Ковальчук і М. М. Коваль [7, с.7]. З наведеного можна зробити висновок, що у вітчизняній практиці банківська ліквідність пов'язується насамперед з виконанням зобов'язань за пасивом.

У міжнародній банківській справі склалося дещо інше розуміння проблем ліквідності. Зарубіжні вчені трактують ліквідність як здатність задовольняти будь-які невідкладні потреби банку в грошових коштах, які виникають не лише у зв'язку з виконанням зобов'язань за пасивом (зняття клієнтами коштів зі своїх рахунків чи повернення отриманих банком кредитів), а й при проведенні активних операцій (наприклад надання чи пролонгація кредитів). Зокрема, Пітер Роуз зазначає, що «банк вважається ліквідним, якщо він має доступ до коштів, які можуть бути залучені за розумною ціною і саме в той момент, коли вони необхідні» [11, с.323]. Подібну думку висловлює і швейцарський банкір Клаус Гронер: «Ліквідність — це здатність одержати готівку в будь-який час та з незначними витратами» [4, с.8]. Як бачимо, у цих трактуваннях увага акцентується не на причинах виникнення потреби у грошових коштах, а на можливості безперервного доступу до джерел поповнення ліквідності.

Такий підхід базується на двох концепціях, які характеризують ситуацію, що склалася на міжнародних фінансових ринках протягом останніх років, але, на жаль, ще досить далеко від вітчизняних реалій. Згідно з однією з них, яка дістала назву концепції партнерства у взаємовідносинах з клієнтом, банк має задовольняти всі кредитні заявки з прийнятним для себе рівнем кредитного ризику. За такого підходу рішення про надання позичок приймаються незалежно від наявності в банку кредитних ресурсів, а перед менеджментом, у разі необхідності, постає за-

вдання поповнення ресурсної бази та забезпечення достатньої ліквідності. Зрозуміло, що в умовах високої банківської конкуренції і значної концентрації фінансових ресурсів за обмеженості ефективних напрямів їх розміщення, подібний підхід цілком виправданий і дає змогу банку підвищувати свої доходи, не втрачаючи потенційних клієнтів.

Зміст іншої концепції полягає в тому, що в умовах значного зростання обсягів міжнародних фінансових ринків банки отримали практично необмежений доступ до джерел поповнення ліквідних коштів. Тому питання стосується не стільки того, де взяти необхідні ліквідні кошти, скільки того, якою буде вартість такого запозичення. Фактично це означає, що проблема підтримки банківської ліквідності трансформується в проблему управління витратами та відсотковим ризиком банку. Іншими словами, розвиток сучасних фінансових ринків дає можливість знизити ризик незбалансованої ліквідності, тоді як відсотковий ризик банку, навпаки, зростає. Саме тому зарубіжні автори при визначенні ліквідності звертають особливу увагу на вартість підтримки ліквідної позиції банку.

Узагальнюючи, можемо зробити висновок, що банк вважається ліквідним, якщо він має можливість постійно і безперерійно задовольняти потреби в грошових коштах, трансформувати свої активи в готівку без істотної втрати їх вартості або в будь-який момент запозичати кошти на ринку за середньою ставкою з метою поповнення ліквідності.

Важливо відмітити, що розширення можливостей доступу зарубіжних банків до грошових ресурсів аж ніяк не послабило їх уваги до самої проблеми підтримки ліквідності. Швидше навпаки. Більшість учених і банкірів-практиків повсякчас підкреслюють пріоритетність ліквідності в системі цілей банку, в тому числі й стосовно прибутковості. Висловлювання зарубіжних авторів свідчать, що в сучасній банківській справі поняття ліквідності сприймається не лише як економічна категорія, а набуває й соціально-філософського відтінку, символізуючи надійність банку. Так, К. Гронер підкреслює, що ліквідність — це доступ до достатньої кількості готівки з тим, щоб гасло «працюємо, як завжди» виконувалося повсякчас, а тому ліквідність він трактує як «майже синонім слова «впевненість» [4, с.8]. Подібні погляди ще раз доводять, що в сучасному діловому світі репутація має неабияке значення. Зарубіжні банкіри добре усвідомлюють, що після втрати ліквідності відновити довіру клієнтів до банку практично неможливо, а тому постійно піклуються про її зміцнення. У підсум-

ку саме такий чинник, як висока ділова репутація дає змогу зарубіжним банкам знизити витрати запозичення та ризик утрати ліквідності. Сказане дає підстави трактувати банківську ліквідність як категорію, що має не лише кількісні, а і якісні характеристики.

Вважаємо, що сприйняття ліквідності як чинника, який значною мірою формує довіру клієнтів до банку, а отже, фактично визначає його майбутнє, є досить повчальним, корисним та актуальним для вітчизняних банків. Централізований підхід до підтримання ліквідності комерційних банків, який здійснює Національний банк України через установлення обов'язкових нормативів в окремих випадках призводить до послаблення уваги до цієї проблеми з боку самих банків. Іноді ліквідність сприймається не як власна проблема банку, а як така, що може бути вирішена через втручання НБУ та надання стабілізаційних кредитів. У багатьох вітчизняних банках управління ліквідністю зводиться лише до виконання обов'язкових нормативів. Звичайно, додержання нормативів НБУ є необхідною, але далеко не єдиною і достатньою умовою ефективного управління ліквідністю.

Слід визнати, що формування подібних (дещо поверхневих, а іноді й хибних) поглядів на роль банків в управлінні ліквідністю відбувалося під впливом не лише суб'єктивних, а й об'єктивних чинників. До останніх належить і такий, як досить високі вимоги НБУ до формування запасів ліквідних коштів. Наприклад, у 1999 р. миттєва ліквідність українських банків на 29,8%, або майже в 2,5 раза перевищила аналогічний показник банків США, причому в наступний період ця тенденція посилилася. Частка ліквідних активів у структурі балансу вітчизняних банків досягла 75,8%, що в 4,3 раза більше за відповідний коефіцієнт американських банків (19,92%) [10, с.103]. Безперечно, зважаючи на критичний стан економіки України, недосконалість внутрішнього грошового ринку та необхідність забезпечення стабільності всієї банківської системи такий високий рівень ліквідності цілком виправданий. І дійсно, за подібних обставин резерви ліквідності, сформовані банком з метою дотримання обов'язкових нормативів, досить часто повністю задовольняють його поточні потреби в ліквідних коштах.

Відсутність належної уваги банків до розвитку внутрішньої системи управління ліквідністю пояснюється і значною обмеженістю вибору інструментів підтримки ліквідності. Недосконалість внутрішнього фондового і валютного ринків, блокування виходу на міжнародні ринки грошей часто унеможлиблює застосування ефективних методів управління ліквідністю та не ство-

рює стимулів для пошуку нових інструментів прогнозування й аналізу. Формуванню спрощених поглядів на управління ліквідністю певною мірою сприяють і публікації вчених пострадянського простору. У багатьох з них питання управління ліквідністю розглядаються з позиції виконання обов'язкових нормативів центрального банку, а методика аналізу обмежується застосуванням методу коефіцієнтів [3, с.386—390; 7, с.24—42]. Утім, огляд публікацій останніх років свідчить про підвищення інтересу вчених і банкірів-практиків до тематики, пов'язаної з ліквідністю [6; 8].

Разом з тим слід визнати, що теоретичні засади створення ефективних систем управління банківською ліквідністю у вітчизняній науці ще не сформовано. Така система має містити не лише підсистему аналізу виконання обов'язкових нормативів ліквідності (її необхідність не ставиться під сумнів), а й підсистеми стратегічного управління, планування, оперативного аналізу та моніторингу ліквідності. Як відомо, ефективність будь-якої системи визначається ступенем досягнення поставленої мети. Оскільки нестача ліквідних коштів призводить до порушення нормативів та втрати депозитів, а надмірна ліквідність знижує прибутковість банку, то мета управління банківською ліквідністю полягає в підтриманні її на мінімальному рівні, не допускаючи при цьому ані надлишків, ані дефіциту. Зрозуміло, що досить проблематичним залишається питання щодо визначення граничної (мінімально допустимої) ліквідності. Зрештою саме репутація банку та рівень довіри до нього з боку інших учасників ринку і формують межі діапазону, в якому банк може дозволити собі регулювати ліквідність. Отже, ефективна система управління має постійно забезпечувати достатній рівень ліквідності при мінімальних витратах. Очевидно, що ступінь досягнення цієї мети значною мірою залежить від застосовуваних банком методів аналізу, прогнозування та управління.

Формування підсистеми **стратегічного управління ліквідністю** має відбуватися в контексті загальної стратегії банку і базуватися на обраних ним принципах та концепціях управління активами і пасивами. Загалом перелік стратегій управління активами і пасивами, а отже, і ліквідністю банку, не дуже значний — їх лише дві. Одна спрямована на максимізацію прибутків, її реалізація супроводжується підвищенням ризиком, а інша має на меті мінімізацію ризиків та стабілізацію прибутків.

Варто звернути увагу на те, що питання вибору найраціональнішої стратегії управління ліквідністю залишається дискусійним уже принаймні протягом двох сторіч. Традиційно вважалося, що строки розміщення активів та залучення зобов'язань мають збіга-

тися, що дає змогу досягти рівноваги між попитом ліквідних коштів та їх наявністю. У банківській практиці подібний підхід (стратегія мінімізації ризику незбалансованої ліквідності) дістав назву «золотого банківського правила». Наприклад, у Росії ще в 1811 р. професор (а також адмірал і граф) Н. С. Мордвінов у своїх працях обґрунтував ідею повної збалансованості кредитних ресурсів та вкладень за строками і сумами [3, с.64—65].

Але доцільність такого підходу вже в той час ставилася під сумнів. Так, професор університету Св. Володимира А. Я. Антонович у 1890 р. стосовно теорії повної збалансованості писав: «Цей погляд багатьма вважається аксіомою в науці кредитного благоустрою. Насправді він виявляється значною мірою помилковим. Насамперед, він зовсім не може бути застосований до державних кредитних установ...» [1, с.245]. Це пояснюється тим, що, з одного боку, раптовий вплив вкладів можна компенсувати надлишком коштів в інших банках, а з другого — вимоги можуть бути задоволені з державних фінансових джерел. З цих же причин повна збалансованість неприйнятна й щодо приватних банків, адже «на допомогу до них може в небезпечну хвилину прийти держава». Далі вчений робить висновок, що «теорія необхідності повної відповідності між активом і пасивом банків цілком прийнятна лише для приватних банків, які функціонують цілком самостійно, без усякого зв'язку з іншими банками» [1, с.247].

Дійсно, з розвитком фінансових ринків теорія повної збалансованості активів і пасивів з метою підтримання ліквідності втратила свою актуальність, оскільки банки одержують дедалі ширші можливості в будь-який час поповнювати ліквідні кошти через їх запозичення на ринку, завдяки чому ризик втрати ліквідності істотно знижується. У наш час великі міжнародні банки надають перевагу саме стратегії запозичення ліквідних коштів, яка дає змогу підвищити прибутковість. Водночас не всі банки мають необмежений доступ до грошових ринків або працюють на ринках, що розвиваються (до яких належить і український). Тому в процесі створення підсистеми управління ліквідністю перед більшістю вітчизняних банків постає завдання пошуку оптимального поєднання «золотого банківського правила» зі стратегією запозичення ліквідних коштів.

Підсистема **оперативного аналізу ліквідності** спрямована на визначення потреби в ліквідних коштах з метою прийняття обґрунтованих управлінських рішень. Оперативний аналіз містить такі етапи:

- ♦ визначення планового періоду для оцінювання потреб ліквідності;
- ♦ розподіл планового періоду на інтервали відповідно до строків виконання активів та зобов'язань;
- ♦ групування активів і пасивів банку за строками;
- ♦ прогнозування обсягів та строків проведення активних і пасивних операцій банку в межах обраного періоду;
- ♦ обчислення розриву ліквідності (фактичного та прогнозованого) у кожному із зафіксованих інтервалів;
- ♦ обчислення сукупного (кумулятивного) розриву ліквідності протягом планового періоду;
- ♦ складання плану дій у разі виникнення дефіциту або позитивного сальдо ліквідності.

Подібний аналіз проводять за допомогою табличного методу, групуючи активи і пасиви банку за строками (по горизонталі) та за структурою (по вертикалі). У процесі групування банк має обрати той рівень деталізації, який найточніше відображає специфіку його діяльності. Структурну деталізацію можна довести до рівня рахунків аналітичного обліку кожної конкретної вимоги чи зобов'язання банку. Деталізація інформації за строками є найдокладнішою в найближчі періоди (протягом найближчого тижня — по днях, протягом найближчого місяця — по тижнях і т.д.), тоді як у віддалені строки можна обмежитися узагальненими даними. Форму аналітичної таблиці банк обирає довільно з урахуванням особливостей структури свого балансу та необхідного рівня деталізації інформаційної бази. Зазначимо, що сучасний розвиток програмних засобів дає змогу банкам досягти будь-якого рівня деталізації. У загальному випадку активи банку розподіляють на три групи: з негайним строком погашення (наприклад, до 7 днів); з фіксованим строком погашення; з невизначеним строком погашення (табл.1).

Процес групування зобов'язань банку відповідно до строків їх виконання здійснити складніше, адже обсяги і час вилучення коштів переважно визначаються клієнтами, а не банком. При розподілі пасивів банку за строками керуються таким: кошти до запитання відносять до групи поточних пасивів; строкові зобов'язання банку враховують в тому періоді, на який припадає термін повернення коштів згідно з укладеним договором; вплив коштів, пов'язаних з адміністративно-господарською діяльністю, операційні витрати, податкові платежі враховують відповідно до очікуваних строків здійснення цих витрат. За найпростішого підходу зобов'язання враховуються в тій чи іншій групі в повному обсязі, що дає змогу лише приблизно оцінити вихідний грошовий

потік. Зауважимо, що подібний спосіб доцільно застосовувати, коли ресурсна база банку достатньо однорідна.

Таблиця 1

ГРУПУВАННЯ АКТИВІВ БАНКУ ЗА СТРОКАМИ ЇХ ПОГАШЕННЯ (тис. грн.)

Показник	До 1 дня	1—7 днів	8—30 днів	1—3 місяця	3—6 місяців	Понад 6 місяців	Усього
Грошові кошти	6300						6300
Коррахунок у НБУ	3780						3780
Коррахунки в інших банках		5960					5960
Цінні папери на продаж		4350					4350
<i>Усього активів з не- гайним строком по- гашення</i>	10080	10310					20390
Строкові депозити в НБУ	400		2100				2500
Строкові депозити в інших банках		1860	3400	1370			6630
Кредити банкам	230	3100	2500	2780			
Кредити клієнтам	450	2380	7390	10470	9567	5540	
Цінні папери на ін- вестиції		960	6653	2581	5300	3700	
Інші строкові вимоги	165	850	1780	2459	1100	470	
<i>Усього активів з фік- сованим строком по- гашення</i>	1245	9150	23823	19660	15967	9710	79555
Обов'язкові резерви в НБУ						4200	4200
Основні засоби						29050	2905
Інвестиції в дочірні компанії						2000	2000
<i>Усього активів з не- визначеним строком погашення</i>						9105	9105
<i>Усього активів</i>	11325	19460	23823	19660	15967	18815	109050

Процес прогнозування вихідного грошового потоку ускладнюється, якщо банк використовує різноманітні джерела залучення коштів. У такому разі аналіз потреби банку в ліквідних засобах проводиться за допомогою детальнішого структурування пасивів, обчислення показників рівня осідання і оборотності коштів, стабільних залишків за кожною групою зобов'язань, а іноді — імовірності їх дострокового вилучення. Результати подібного аналізу дають можливість точніше прогнозувати вихідні грошові потоки банку.

Підкреслимо, що в процесі оперативного аналізу слід брати до уваги не лише фактичні, а й очікувані грошові потоки. Підготовка прогнозу зміни обсягів попиту та пропонування ліквідних коштів базується на вивченні їх динаміки, статистичних даних, досвіді та знаннях фахівців банку. Дієвість такого прийому є особливо високою тоді, коли менеджмент банку має достатньо інформації та багато достовірних позицій, наприклад таких, як договір про відкриття кредитної лінії, кредитні заявки, попереднє повідомлення клієнта про намір зняти кошти з рахунку, настання термінів платежів до бюджету. Особливо значний вплив на ліквідну позицію банку справляють великі за обсягами угоди, що необхідно враховувати ще на етапі їх планування та підготовки контракту. Подібна інформація дає змогу банку скласти реалістичний прогноз. Маючи достовірний прогноз, банк може оцінити свої можливості щодо підтримки необхідного рівня ліквідності, при потребі залучити кошти за прийнятною ціною з доступних джерел та точніше планувати власну діяльність.

Аналіз прогнозованих грошових потоків банку проводять за допомогою такої ж таблиці, яку банк використав для аналізу фактичного розриву ліквідності. У такому разі в таблиці відображається співвідношення обсягів очікуваних активних та пасивних операцій відповідно до запланованих строків їх проведення. У подальшому обидві таблиці суміщають, що дозволяє проаналізувати загальний (реальний та прогнозований) розрив ліквідності. Приклад такого аналізу наведено в табл.2.

Як бачимо з наведених даних, прогнозований сукупний розрив ліквідності банку протягом усього планового періоду має від'ємне значення, що свідчить про дефіцит ліквідних коштів. Оскільки банк має реальний надлишок ліквідних коштів, то це дає змогу частково зменшити величину прогнозованого дефіциту, але все ж керівництву слід розробити план дій, спрямованих на усунення від'ємного розриву ліквідності.

Оскільки банк здійснює фінансові операції постійно, то для отримання достовірної та оперативної інформації дані таблиці роз-

риву ліквідності мають весь час оновлюватися. В ідеалі перегляд має здійснюватися після проведення кожної операції, тобто в режимі on-line, але на практиці, як правило, ця процедура проводиться щодня. У такому разі подібна таблиця слугує основним інструментом *моніторингу ліквідності*, адже за допомогою аналізу розриву ліквідності за строками банк може негайно виявити невідповідність між сумами надходжень та платежів у різні періоди. Цей метод дає змогу банку прогнозувати виникнення ймовірних проблем ліквідності на найближчу і віддалену перспективу, а отже, вчасно прийняти коректні та обґрунтовані управлінські рішення.

Таблиця 2

АНАЛІЗ РОЗРИВУ ЛІКВІДНОСТІ (тис. грн.)

Показник	До 1 дня	1—7 днів	8—30 днів	1—3 місяця	3—6 місяців	Понад 6 місяців	Усього
Активи	11325	19460	23823	19660	15967	18815	109050
Пасиви	7160	23410	20390	22570	6060	29460	109050
Розрив ліквідності	4165	-3950	3433	-2910	9907	-10645	
<i>Сукупний розрив</i>	4165	215	3648	738	10645	—	—
Вхідний потік (прогноз)	3200	1500	4900	2600	5300	—	17500
Вихідний потік (прогноз)	4000	2100	7450	850	4630	1120	20150
Розрив ліквідності (прогноз)	-800	-600	-2550	1750	670	-1120	-2650
<i>Сукупний розрив (прогноз)</i>	-800	-1400	-3950	-2200	-1530	-2650	—
<i>Загальний розрив</i>	3365	-1185	-302	-1462	9115	-2650	—

Підсистема **планування ліквідності** має на меті розроблення заходів, спрямованих на зниження ризику незбалансованої ліквідності та підвищення доходів банку. У процесі планування банки можуть використати вдосконалений підхід до прогнозування потреби в ліквідних коштах, беручи до уваги ймовірність настання тих чи інших подій, що призводять до виникнення проблем ліквідності. Це дає змогу аналізувати кілька сценаріїв, як правило — оптимістичний, реалістичний та песимістичний. Для кожного зі сценаріїв (або для найімовірнішого) розробляється план дій. У разі найгіршого з погляду ліквідності сценарію банку необхідно

включити до плану дій аналіз вартості альтернативних джерел підтримки ліквідності, реалістичний графік трансформації активів у грошові кошти, перелік джерел запозичення значних сум та оцінку їх доступності. У разі виникнення надлишку ліквідних засобів банк повинен мати план інвестування цієї частини коштів з метою підвищення своїх прибутків.

Подібний підхід дає змогу банку не формувати реальний резерв ліквідності, а лише планувати діяльність з фінансування можливого відпливу грошових коштів. У цілому створення ефективних систем управління ліквідністю у вітчизняних банках сприятиме підвищенню їх надійності і прибутковості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович А. Я. Курс государственного благоустройства. В 2 ч. Ч. 2. — М., 1890. — 370 с.
2. Банківські операції. Підручник / А. М. Мороз, М. І. Савлук, М. Ф. Пуховкіна та ін.; За ред. д-ра екон. наук, проф. А. М. Мороза. — К.: КНЕУ, 2000. — 384 с.
3. Банковское дело / Под ред. О. И. Лаврушина. — М.: Банковский и биржевой научно-консультационный центр, 1992. — 428 с.
4. Гронер К. Управління казначейством / Матеріали семінару. — К.: Національний центр підготовки банківських працівників України, 2000. — 140 с.
5. Загородній А. Г., Вознюк Г. Л., Смовженко Т. С. Фінансовий словник. — 3-тє вид., випр. та доп. — К.: Знання: КОО, 2000. — 587 с.
6. Зайцева Н. В. Оперативный анализ риска потери ликвидности в коммерческом банке // Деньги и кредит. — 2000. — № 2. — С. 40—49.
7. Ковальчук Т. Т., Коваль М. М. Ліквідність комерційних банків: Навч. посібник. — К.: Знання: КОО, 1996. — 120 с.
8. Олійник Д. Ресурсна база українських комерційних банків як джерело ліквідності // Банківська справа. — 2000. — № 1. — С. 21—24; № 2. — С. 42—44.
9. Панова Г. С. Анализ финансового состояния коммерческих банков. — М.: Финансы и статистика, 1996. — 272 с.
10. Примостка Л. О. Комерційні банки: аналіз прибутковості // Фінанси України. — 2000. — № 5. — С. 102—106.
11. Роуз Путер С. Банковский менеджмент: Пер. с англ. — М.: Дело Лтд, 1995. — 768 с.